

УДК 94(44)''15/16''

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112078>

Батенко Тарас,
кандидат політичних наук,
народний депутат України,
Верховна рада України
batenko.scientist@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6588-2192>

КАМІННІ ЧАВУННІ ПЛИТИ КОРОЛІВСТВА ФРАНЦІЯ КІНЦЯ XV – ПОЧАТКУ XVI СТ.: КЛІМАТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ КОНТЕКСТИ

Анотація

Мета статті полягає у дослідженні та описі камінних чавунних плит кінця XV – початку XVI ст., що походять з Королівства Франція: визначити стиль, технічні аспекти виготовлення, а також природно-кліматичні, культурні та історичні контексти, що вплинули на розвиток та поширення камінних плит. **Методологія.** Під час підготовки статті використані базові принципи історичного та культурологічного пізнання. Зокрема автором застосовується епіграфіка для декодування й інтерпретації надписів та символів на фаєрбеках, структурний аналіз для визначення фізичних характеристик плити, контекстуальний аналіз, картографування та датування. **Наукова новизна.** Робота присвячена дослідженню та опису низки камінних плит, що були виготовлені наприкінці XV – початку XVI ст. у Королівстві Франція. Ці камінні плити є унікальними, адже не входять у жоден відомий нині каталог французьких геральдичних камінних плит. Зокрема досліджено місця їх ймовірного виготовлення, описано суспільно-економічний контекст регіону походження, а також описано кліматичні умови, що стали однією з причин появи фаєрбеків у різних регіонах Західної Європи у період Пізнього Середньовіччя. **Висновки.** Поява перших литих чавунних плит припала на період завершення Пізнього Середньовіччя, коли наступив «мінимум Шперера» – холодний період у Європі, що був викликаний вибуховим вулканізмом та зниженням сонячного опромінення. Сьогодні камінні чавунні плити можуть слугувати одними з проксі-джерел, тобто непрямыми джерелами, та свідченнями змін клімату в епоху Пізнього Середньовіччя та Раннього Нового часу. На основі досліджень фаєрбеків можна прослідкувати етапи розвитку залізорудної промисловості, якісні зовнішні зміни, їх оздоблення, у міру того, як вони

стали все частіше використовуватись у помешканнях дворянства та фермерів, а також в абатствах Західної Європи.

Ключові слова: «Малий льодовиковий період», Франція, фаєрбек, камінні плити.

Постановка проблеми. Промисловий розвиток на великих просторах Західної Європи, який розпочався понад п'ятсот років тому, дозволив уповільнити невблаганне вигорання життя багатьох культур європейських народів і залишити нам великий пласт багатокультурної та багатонаціональної політичної історії у чавуні. Оригінальні та унікальні фаєрбеки – чавунні камінні барельєфи, одні з небагатьох артефактів культури та побуту готичної доби та доби Ренесансу, які дійшли до нашого часу, і показують зв'язок між культурою людини та кліматом.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Варто відзначити, що в українській історіографії досі не було опубліковано жодних фахових та ґрунтовних досліджень камінних плит – фаєрбеків. Каміни не були поширеними в Україні. Доменні печі, що були одним з каталізаторів поширення камінних плит у домоволодіннях жителів Західної Європи, з'явилися у Європі приблизно в середині XIV – початку XV ст. у той час, як в Україні лише наприкінці XVIII ст. Під час підготовки статті використовувались праці французьких істориків та дослідників камінних плит Генріха Карпентье та Філіпе Палазі, які є укладниками двох найбільших каталогів геральдичних камінних плит Франції. Крім цього, велику роль для подальших досліджень камінних плит, як проксі-джерел для вивчення змін клімату, відіграють праці французького історика Еманюеля Ле Руа Ладюрі, який заклав основи дослідження клімату та його впливу на розвиток держав і суспільств, а також фактично першим почав досліджувати Лангедок, Оксиданію з позицій «тотальної історії».

Мета статті – дослідити та описати камінні чавунні плити кінця XV – початку XVI ст., що походять з Королівства Франція: визначити стиль, технічні аспекти виготовлення, а також культурні та історичні контексти, що вплинули на розвиток та поширення камінних плит.

Основний зміст.

Генрі Гавар вважав, що в епоху Середньовіччя камінні плити-барельєфи були єдиними предметами художнього характеру у чавуні (Navard, 1890, T.2, с. 808). Епоха Відродження принесла на зображення чавунних плит міфологічні сюжети, мораль, сатиру, страждання, що були оформлені багатим декором і високим рельєфом. Камінна плита розкривала світ, світогляд, політичні симпатії сімей окремих європейських регіонів. А якщо взяти до уваги те, що у місцях виготовлення, камінні плити траплялися чи не в кожній заможній будівлі окремих регіонів Франції, Німеччини, Англії, Бельгії, Люксембургу, Нідерландів (принаймні така тенденція простежується від початку XVII ст.), за кількісними залишками відомих і інвентаризованих плит можна відстежувати політичні, релігійні, культурно-мистецькі симпатії багатьох історичних регіонів країн Західної Європи. Чавунні плити відливалися у місцях, багатих на залізну руду. Залежно від складу породи, чавун виходив різної насиченості – сірого або коричневого кольорів. Серед найбагатших та із значним вмістом заліза в Європі виділяють два регіони: Арденнський масив, що охоплює гірську систему і край розлогих лісів у сучасних Бельгії, Люксембурзі, Німеччині та Франції та Лотаринзький басейн, що охоплював райони довкола Нансі, Меца у північно-східній Франції, Люксембург і Трір, у західній Німеччині. Були менш багаті на якісну залізну руду регіони Нижньої Нормандії, Нижньої Бретані, Бургундії-Франш-Конте, Аквітанії, Дофіне, Шампані. Фактично не було жодної провінції у Франції, де були б відсутні поклади залізної руди. Перші камінні плити датуються XIV ст. Вони були не з цілісного литого чавуну, а склалися із гарячих клепаних, кованих залізних пластин і виконували ту ж функцію, що й литі – оберігали від руйнування стінку каміна, але притім не могли похизуватися таким накопиченням і тривалою віддачою тепла як плити з литого товстого чавуна. Поява плит із литого чавуна була «спровокована» глобальним похолоданням у Європі, в межах Малого льодовикового періоду, названого «мінімумом Шперера»⁵ у 1976 р. на честь німецького астронома Густава Шперера (нім.

⁵ Визначення «мінімум Шперера» було запропоноване американським фізиком-астрономом Джоном Едді (англ. John A.Eddy (1931-2009)).

Gustav Spörer (1822-1895)). Холодний період був викликаний вибуховим вулканізмом та зниженням сонячного опромінення. Вчені констатували, що «сильний сезонний перепад температур зменшив виробництво продуктів харчування та призвів до підвищення цін на продукти, кризи прожиткового мінімуму та голоду в деяких частинах Європи» (Camenisch, Keller, 2016, с. 2108). Найхолодніше десятиліття XV ст. у Європі – 1431-1440 рр., припадає на «мінімум Шперера». За тогочасними свідченнями, у 1435 р. сильний мороз в Іль-де-Франс тривав довше ніж чверть року, й знищив виноградну лозу та плодові дерева. У 1437 р. на тлі військових дій у Столітній війні, похолодань та неврожайних років, у королівстві Франція стався великий голод. У Камбрезі, Ено та Брабанті у 1437 р. спостерігали найгірший врожай за два з половиною століття. Голод та велика смертність охопили у 1438 р. Париж та Фландрію. У 1438-39 рр. чума поширювалася регіонами Франції та Бургундії (Moriceau (1435-1652), 2023, с. 41-55). В Англії це найхолодніше десятиліття XV ст. спричинило економічну депресію та голод. Пфістер К. та Ваннер Г. простежують температурні тенденції чотирьох пір року Малого льодовикового періоду (Pfister, Wanner, 2021, с. 192, 298-300).

Окрім найхолоднішого десятиліття XV ст. (30-ті рр.), вони зазначають, що після 1560 р., суворі зими стали майже правилом до середини 1890-х рр., себто до завершення Малого льодовикового періоду. Весняна температура після 1385 р. постійно знижувалася до першого яскраво вираженого найнижчого рівня у 1450-х рр. Літні температури були, як правило, холодними між 1450 і 1470 рр. Можливими причинами таких погодних умов західні кліматологи вважають «мінімум Шперера», спричинений повторюваними виверженнями вулканів та внутрішньою мінливістю температур, які як правило, формували холодні літні періоди. Така мінливість температур тривала до 1530-х рр. Згодом літній сезон був переважно теплим до 1565 р., після якого температура спочатку була змінною, а потім впала до дуже низьких значень у період від 1585 до 1601 рр. Осінь була в основному теплою між 1470 і 1560 рр., після чого температура знижалася в довгостроковій перспективі до 1920 р. (Pfister, Wanner, 2021, с. 192, 298-300). Саме в цей період загального похолодання (1430-ті рр.), який позначився на усіх чотирьох сезонах року, відродження зруйнованих

Столітньою військовою доменних печей, дозволило застосовувати для обігріву замків, палаців та фермерських осель литий чавун у формах, себто камінні та пічні чавунні плити.

1400-1480. Пізнє Середньовіччя. Лангедок. Столітня війна і період після неї.

Камінна плита XV ст., провінція Лангедок, південний захід Французького королівства. Розмір: ширина 68 см. Висота 74,5 см. Глибина 3,5 см. Вага 39 кг. (Особистий архів автора).

Плита складається з трьох клепаних чавунних горизонтальних пластин, прикрашених вгорі трьома кованими ліліями. Два кільця по боках дозволяли транспортувати плиту між різними кімнатами чи будівлями відповідно до сезону, або ж навішувати її на кріплення у каміні.

Можемо стверджувати, що камінна плита сформована з ковкого заліза або ж з ковкого чавуну зі збідненим вмістом карбону (ковкий чавун із вмістом 2,3-3,1% С характеризується великим спротивом до ударів і при певних температурах піддається зварюванню та паянню, а отримується при температурі 950–1060°C) (Zimmermann, Günther, 1977/1982, с. 254). Походження плити – південний захід Франції, колишня провінція Лангедок, колишнє графство Лораге (фр. Lauragais). Можемо припустити, що наприкінці XV ст., в південно-західних регіонах Франції переважно все ще мали справу з некласичним чавуном, в якому був малий вміст карбону. Причому час появи таких камінних плит з ковкого заліза або чавуну ймовірно сягає XIV ст., початку Малого льодовикового періоду, коли відбулася модернізація пристінного каміна. Графство Лораге, в якому виготовлена ця камінна плита, охоплювало велику територію Королівського каналу у Лангедоку (сучасна назва Канал дю Міді, фр. Canal du Midi), простягалось між Тулузою на північному заході та Каркассоном на південному сході, та між Кастром на північному сході, й Пам'є на південному заході. Плита знаходилась у старому приватному помешканні в муніципалітеті Лубан-Лораге (фр. Loubens-Lauragais), який розташовується в кількох десятках кілометрів між Тулузою і Каркассоном у нинішньому регіоні Окситанія. Перші плити з ковкого заліза з'явилися на південному заході Франції ще у XIV ст., з початком просування Європою Малого льодовикового періоду. Причому вони були масивні, довжиною понад 1 метр. Їх перша і найважливіша функція – захист від пожеж задньої стінки каміна. Неможливо сказати, в якій саме місцевості вперше з'явилися плити із ковкого чавуну, як первісні радіатори для пізньосередньовічного каміна. Тут дослідник мав би виступити у ролі шукача-археолога. Можливо, це сталось в якійсь сільській печі Лангедоку чи Герцогстві Бургундія, біля міського осередку в Лотарингії чи Нормандії.

Відштовхуючись від знайдених кількох відомих схожих плит з ковкого заліза на півдні Франції, першість у цьому питанні можна було б віддати провінціям Перигор, Лімузен, Лангедок. Цей вибір півдня Франції є гіпотезою, яку надалі потрібно підтвердити можливими наступними знахідками подібних плит. Водночас ця гіпотеза не зумовлена якимись внутрішніми симпатіями до того чи

іншого регіону Франції, як це можна простежити у роботах деяких іноземців (деякі європейці, подорожуючи, висловлювали свою внутрішню симпатію до того чи іншого регіону Франції, зокрема до мешканців провінції Лангедок. Як писав англійський граф, письменник Честерфілд у листах до сина, «лангедокці – цілком інакші: веселі, гарно виховані, вродливі» (Честерфілд, 2022, с. 212), а ґрунтується на дослідженнях історії кузень та розвитку доменних печей, беручи до уваги зразки найдавніших плит з ковкого чавуну, які були знайдені саме у південних регіонах Франції.

Соціально-економічна ситуація XV ст. у Лангедоку була важкою. Емануель Лу Руа Ладюрі детально описує тривалу економічну кризу XV ст., зумовлену Столітньою війною, поганими погодними умовами, викликаними Малим льодовиковим періодом, чумою, зменшенням населення і родючих земель. У Лангедоку в XV ст. домінувала патріархальна сім'я, де все майно було записане на батька; у такій сім'ї гостро й емоційно відчувалася потреба в безпеці, яку не могла гарантувати ні королівська влада, ані влада на рівні парафії (Le Roi Ladurie, 1969, с. 40-41).

Плита із ковкого чавуну з Лангедоку є попередницею литих чавунних фаербеків, і з'явилася у період між 1400-1480 роками. За договором у Бретинї (1360) Лангедоку пощастило уникнути англійського протекторату під час Столітньої війни, тоді як третина провінцій Франції була захоплена англійцями. У цей час в Лангедоку, як і в багатьох інших провінціях, тривав демографічний спад (Le Roi Ladurie, 1969, с. 44), зумовлений кліматом, періодичними спалахами епідемії чуми (між 1481 і 1516 роками епідемія чуми спалахувала майже щороку), Столітньою війною та її наслідками. Лангедок вважався найбільш охоплений чумою в королівстві аж до 1510 р., що змушувало парламент Тулузи щоразу переїжджати на нове місце (Le Roi Ladurie, 1969, с. 62).

Під час Столітньої війни ковалі у сільських кузнях вже почали досягати температур, вищих для простого формування предметів із заліза, проводячи відносно часті роботи зі зварювання (на це вказують досить товсті ковпачки й кулькові лусочки – їх також видно на плиті). Залізна плита з Лангедоку, ймовірно, була виготовлена у кузні в останньому періоді Столітньої війни. Три ковані лілії вказують на лояльність до французької монархії, вони ж могли символізувати Тулузу як столицю регіону Лангедок (три

лілії є в основі герба міста). Зрештою, лілія була у центрі багатьох гербів і прапорів Європи, в тому числі, англійських династій XIV-XVI ст. Ланкастерів, Йорків, Тюдорів. Такі камінні плити з ковкого чавуна були важливим предметом матеріальної культури села і міста Середньовіччя, які в невеликій кількості дійшли до нашого часу. Джерела говорять про інновації залізорудної промисловості в Лангедоку вже на початку XIV ст. Тоді у цій провінції почали з'являтися доменні печі з ковальськими цехами, де чавун з печі перетворювався на залізні злитки (Mousnier, Arnoux, 2000, с. 187-202). Залізорудна промисловість була переважно сільською. Відтак працював сільський та міжсільський (в межах окремої парафії) ринок, коли створювалися затребувані речі домашнього вжитку. Операції селян з худобою та продаж вина давали свіжі гроші, з яких купувалися сіль, тканини, залізні предмети (лопати, серпи, ножі) чи розваги (Lartigaut, 1978, с. 216). Коваль був шанованою людиною у селі чи місті, й ремісник у широкій своїй професії вже з XIII ст. міг отримувати довічну, часто спадкову платню, а іноді й землю. З XIV і XV ст. у західній Європі відбувалося явне збільшення залізних предметів. Це говорить про зростання значення цього металу через його меншу, порівняно з мідними сплавами, ціну, що домінували протягом попередніх століть.

Ковалі у сільській місцевості збільшили свою виробничу потужність (Mousnier, Bailly-Maître, 2000, с. 210-218) – від цвяха і до багатогранного екіпірування пізньосередньовічного воїна. Серед першочергових речей у побуті, вже у XIV ст. (можливо й дещо раніше), камінні залізні плити ставали все більш затребуваними. Додатковий обігрів житла за середніх коливань температур і «страхування» задньої стінки каміна оселі від руйнування і пожеж, ставали нормою для середньовічних замків і палаців, а також для простого фермерського житла. Слід також зазначити, що провінція Лангедок була першою у Франції з видобутку вугілля. Як пише Емануель Ле Руа Ладюрі у своїй дисертації «Селяни Лангедоку» (фр. «Les paysans de Languedoc», 1969), вже у 1240 р. сільські шахтарі Лангедоку видобули найстаріше у Франції вугілля Алес (фр. Le charbon d'Alès) і одне з найстаріших, видобутих у Європі (Le Roy Ladurie, 1969, с. 17). Вже в останній чверті XIV ст. ковалі багатьох кузень у французьких атлантичних і центральних Піренеях володіли вмінням делікатного зварювання чавуну та

сталі. Ковалі працювали не лише для свого села чи хутору, але й для зовнішнього ринку (Mousnier, Verna, 2000, с. 230-238). Однак, як справедливо писав Е. Ле Руа Ладюрі, «чого не вистачало великій культурі наприкінці Середньовіччя, так це не землі й не каменю, а грошей і людини», «великих, багатих і зухвалих селянських господарів» (Le Roy Ladurie, 1969, с. 45), адже, «всупереч мальтузіанській тезі, населення зменшувалося швидше, ніж прожитковий мінімум» (Le Roy Ladurie, 1969, с. 54).

Економічна криза та Столітня війна загальмували розвиток чорної металургії у Франції, не давши змогу розвинути і розбагатіти майстрам сільської кузні. Підвищення військових і інших податків спровокували народні повстання, в тому числі у провінції Лангедок (друга половина XIV ст.). Проте війна часто виступала двигуном еволюції держави. Металургію очікував неминучий прогрес, де піонери цієї галузі – підкорювачі лісів і усього «неокультурного простору» здійснили суттєвий прорив (Le Roi Ladurie, 1969, с. 55), поступово розширюючи асортимент виробів із заліза, чавуну і сталі. Будівництва укріплень для багатьох міст, містечок і замків, додаткових нефів у готичних соборах через приріст населення – усе це було неможливе без залізної металургії. Багато великих будівель Середньовіччя було збудовано завдяки масовому використанню залізних тяг для кладки соборів. Зокрема, варто згадати Палатинську каплицю Карла Великого як частину Аахенського палацу (VIII ст.), великі готичні собори Іль-де-Франс, Папський палац в Авіньйоні. Одразу зі завершенням Столітньої війни конкуренція природно відновилася. Доменні печі та кузні, зруйновані війною, почали активно відновлюватися і переходити з рук селян до міських підприємців і лордів. Залізорудна промисловість з початку XVI ст. стала прерогативою привілейованих орденів і багатих лордів, які отримували податкові пільги від королівського двору.

**Кінець XV - початок XVI ст. «IHS». Лімузен.
«Клермонська» плита**

Чавунна камінна плита в готичному стилі кінця XV ст. Центральна Франція. Пізній етап готики. Розмір: висота 75 см, ширина 60 см, глибина 3 см. Вага 45 кг (без врахування відсутньої нижньої частини). Походження – доменні кузні регіону Лімузен (фр. Limousin) на південному заході центральної частини Франції. (Особистий архів автора).

П'ятикутна плита є прикладом народного або популярного мистецтва з характерним орнаментом центральної та південно-західної Франції. Чавунна плита має готичний загострений верх з рядом пунктирних кульок довкола, які відповідають її іконографії. Прикрашена кульовим хрестом, христограмою «IHS» (лат. Iesus, Nominum Salvator, укр. Ісус, Спаситель людей) і пентаклем, який в середньовічній Європі називали «печаткою Соломона» (фр. Sceau de Salomon). Вважалося, що ця пентакль-печатка забезпечувала захист, а також могла асоціюватися з Різдом Христовим. Часто на камінних плитах XVI-XVII ст., замість кульового хреста зображалася «куля з хрестом» (лат. Globus cruciger, фр. Globe crucifère), яка з часів Середньовіччя була християнським символом влади. Схожу плиту з Лімузена XVI ст. подає у своєму каталозі Карпентьє (Carpentier, 1912, с. 101). Поряд із Перигором, сусідній історичний регіон Лімузен, з якого походить ця плита, відомий одними з найстаріших доменних печей, з яких у Франції виливали готичного типу чавунні камінні плити. Знаходилась плита у

старому кам'яному будинку в муніципалітеті Вік-ле-Конт (фр. Vic-le-Comte) в регіоні Овернь, розташованому на території Центрального масиву Франції. Вік-Ле-Конт знаходиться неподалік адміністративного центру регіону Клермон-Ферран (фр. Clermont-Ferrand). Саме в Клермоні під час собору 1095 р. папа римський Урбан II оголосив про Перший хрестовий похід. У 1551 р. Клермон став королівським містом, а у 1610 році – нерозривною власністю Французької корони.

Початок – перша чверть XVI ст. Перигор

Початок – перша чверть XVI століття. Доменні печі Перигору, округ Нонтрон (Nontron). Розмір: ширина 91 см, висота (включно з вигорілою частиною) 115 см, глибина (нерівність лиття) від 2 до 4 см. Вага 165 кг (без врахування відсутньої нижньої частини). (Особистий архів автора).

Камінна плита належить до одного з перших «поколінь» литих чавунних плит французького королівства, відлита на початку або в першій половині XVI ст. Виготовлена з одноразової форми незакріплених предметів у регіоні Перигор (фр. Périgord) на південному заході Франції. Плита має п'ятикутну форму (з відрізаним нижнім лівим кутом, результат вигорання від тривалої експлуатації) і характерна символізмами пізнього Середньовіччя. Прикрашена кульовим хрестом, двома пентаклями або «печатками Соломона» (в цьому випадку пентаклі ще могли бути символом Різдва Христового); трьома сосновими шишками, які могли символізувати довголіття; всі ці елементи пунктирні. Восьмикутна

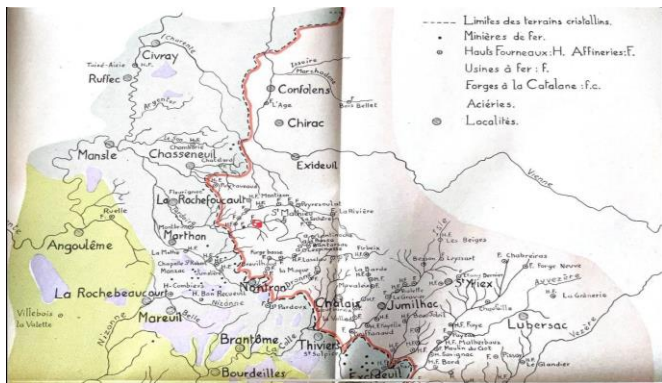
зірка з хрестом, часто прикрашена ліліями, зустрічається на чавунних плитах XVI ст. На інших схожих плитах можна побачити також відбитки ножів з Перигору, які своєю якістю були відомі у всій Франції. На «перших» чавунних плитах з різних регіонів можна було побачити різноманітні предмети домашнього вжитку, навіть відбитки долонь, дуже часто замість орнаментної окантовки використовувалась мотузка. Елементи, які ми бачимо на плитах, окремо втискалися у зволожений піщано-глиняний шар, а згодом, після його висихання, ця форма заливалися сирим чавуном. На інших п'ятикутних плитах готичного стилю можна побачити різноманітні предмети, які як прикраса втискалися у заготовлену форму мокрої глини з піском – квітки лілії, шматки мотузки, інструменти, посуд, ножі, кинджали та інші речі домашнього вжитку.

Поряд з квітами лілії як символами Франції, вже у готичний період (кінець XV – початок XVI ст.) на фаєрбеках з'явилися відбитки гербів. Подібні плити були виготовлені на ливарних заводах початку – першої половини XVI ст., які працювали у величезному регіоні, багатому на залізну руду на південному заході Франції. Насамперед йдеться про Перигор, а також про сусідні регіони Лімузен (фр. Limousin) та Ангума (фр. Angoumois). Причому окремі кузні та доменні печі двох останніх регіонів отримували руду та чавун саме з Перигору (Peyronnet, 1958, с. 13). Попит на такі литі чавунні плити був зумовлений демографічним бумом, який переживали регіони Франції після завершення Столітньої війни. Як стверджує Е. Ле Руа Ладурі, між 1470 і 1540 роками кількість будинків у Провансі, Лангедоку й інших регіонах півдня Франції майже потроїлася, відтак зросли пожежі у таких будинках ([Le Roi Ladurie, 1969, с. 60-61).

Саме в цей період камінні чавунні плити остаточно закріпилися в побуті як важливі індикатори мінливого клімату Малого льодовикового періоду, та як важливий елемент захисту від пожеж, через руйнування задньої стіни каміна. Перигор відомий своїми винятковими покладами залізної руди ще з часів Римської імперії. Утім залізні цехи галло-римської епохи були знищені варварами у V ст. і норманами у IX ст. (Peyronnet, 1958, с. 29). Перигор поволі відроджується в XI-XII ст., так що навіть англійський король Едуард I привозив залізо в Англію зі своїх

земельних володінь у Перигорі. Одним з перших у Франції, цей регіон уславився виготовленням предметів з чавуну в останньому періоді Столітньої війни (близько 1435 р.), коли Франція перемагала Англію. Згадок про перші кузні з виготовлення чавуну у графстві Перигор не збереглося, але дослідники припускають, що вони датуються кінцем XV ст. (Verneilh, 1877, SER6., T.4, с. 553). Джерела фіксують заможних майстрів кузень в Перигорі, починаючи з 1500 р., які вже володіли дворянством, або були близькі до його придбання. Жюль де Верней вважає, що для того, щоб майстер кузні збагатився настільки, аби отримати дворянство, треба було, щоб кузня або доменна піч давали прибуток протягом тридцяти – сорока років. Іншими словами, поява перших доменних печей у Перигорі мала б припадати на період Людовика XI (1461-1483), час миру і відродження (Verneilh, 1877, SER6, T.4, с. 541, 554). Цей регіон багатий на поверхневі поклади залізної руди. Залізні плато, густі ліси для деревного вугілля, мережі джерел і струмків для промивання руди – цього залізного шлаку було стільки, що його використовували навіть для будівництва доріг – т. зв. «чорної дороги», якими в ранньому Середньовіччі замінювали старі залишки галло-римських доріг. Жюль де Верней, який у 1870-х рр. чи не вперше описавши старі кузні Перигора, зазначав, що дороги, побудовані в регіоні зі старого залізного шлаку, витримували до 20 років експлуатації (Verneilh, 1877, SER6, T.4, с. 540). Перші доменні печі були часто закопані в землю, з деревним вугіллям і вапняком послідовними шарами. З часом в долинах Перигору постали каталонські кузні, з яких виходили очищені ковані, клепані або зварені предмети. Велика кількість фермерських будинків у регіонах Перигор і Лімузен постали саме у другій половині XV – початку XVI ст. (Verneilh, 1877, SER6, T.4, с. 541), у яких почали з'являтися чавунні камінні плити як спосіб додаткового обігріву. Плити, як і інші вироби з чавуну, експортувалися з Перигору для потреб власників середньовічних замків та палаців за допомогою волів вибоїстими й заболоченими стежками, а далі човнами по руслах річок. Так само за допомогою великої кількості волів або ж човнами доставлялися гармати до Бордо, Рошфора, Ля-Рошель тощо (Verneilh, 1877, SER6, T.4, с. 558). На відміну від ливарних цехів, розташованих у долині Рейну, заводи Перигора не розміщали дат чи гербів на своїх ранніх

фаєрбеках. Тому можемо говорити лише про приблизний час їхньої появи. На жаль, дослідження Едмонда Пейроне про старі кузні Перигора (1958), через брак джерел теж не дає відповіді на питання, коли з'явилися в регіоні перші литі чавунні плити. Часто залізні кузні та фабрики у Перигорі примикали до однойменних замків, лорди яких отримували королівські патенти на вирубку лісів та експлуатацію покладів залізної руди, річок і ставків (Verneilh, 1877, SER6, T.4, с. 556-558). Даний фаєрбек знаходиться у замку Пюйшарно (Le chateau de Puycharnaud), що лежить на 40 гектарах в Сент-Естеф (Saint-Estephe) в окрузі Нонтрон у нинішньому департаменті Дордонь (територія колишньої провінції Перигор) на південному заході Франції. Північніше Нонтрона, де розташований замок Пюйшарно, вже наприкінці XV – початку XVI ст. існувало декілька кузень і доменних печей, в тому числі каталонського типу. Судячи з геологічної карти, яку подає Едмонд Пейроне, доменна піч працювала поряд із замком Пюйшарно (на фото замок Пюйшарно – червона позначка).

Замок із доменною піччю неподалік розташовуються в кристалічній місцевості, пересіченій численними струмками й ставками, фактично на зламі двох геологічних місцевостей – кристалічної (Сент-Естеф) і кам'янистої (Нотрон), сформованої юрським і крейдяним періодами (Peugonnet, 1958, с. 19-20). Замок XVI ст. тісно пов'язаний з історією дворянства і, зокрема, з родинами Ла Рам'єр (фр. La Ramière) і Мале (фр. Malet). Перші були протестантами в XVI ст., служили офіцерами у лідера гугенотів адмірала Гаспара де Коліньї, вбивство якого у 1572 р.

було передвісником Варфоломійської ночі. Згодом, за короля Генріха IV, родина Ла Рам'єр була навернута у католицизм. Лорд Ла Рам'єр був близьким до Генріха IV. А спадкоємець роду Ла Рам'єр одружився з дочкою гасконця, який був господарем замку Пюйшарно і його земель (Peyronnet, 1958, с. 20-21). Подальша історія замку в даному контексті дослідження менш важлива. Камінна плита, ймовірно, знаходилася у цьому замку весь цей час (до 2021 р., коли замок отримав нового власника і відчинив двері як готель). Слід зазначити, що на відміну від високомистецьких плит епохи Відродження, чавунна плита з Перигора початку – першої половини XVI ст. характеризується примітивним втисканням предметів, що мали релігійне та побутове значення. Припускаємо, що майстри кузень були людьми дуже посередньої культури, однак, вправними менеджерами, які забезпечили розвиток своєї галузі (Peyronnet, 1958, с. 15). Процвітання залізорудної галузі у сільській місцевості приводило до того, що дворяни продавали свої землі розбагатілим майстрам кузень і доменних печей, які з початку XVI ст. почали купувати для своїх сімей посади в судочинстві та фінансах. Так народжувався у Франції новий тип дворянства (Peyronnet, 1958, с. 36).

Погодимось з Норманом Дейвісом, що «так звану «добу Ренесансу»... можна схарактеризувати лише як вияв інтересів меншості; адже величезні сектори європейського суспільства і великі обшири європейської території взагалі не зазнавали жодних впливів... Ренесанс не торкався ногами землі» (Дейвіс, 2008, с. 485). Ренесанс, з причини руйнівної Столітньої війни, пізно зайшов у кузні французьких сіл і містечок, де тривала, здавалось неперервна середньовічна традиція. Перигор – одна з таких провінційних європейських територій. Плити з Перигору періоду Відродження суттєво контрастують зі своїми ровесницями, які були відлиті у доменних печах Лотарингії. Ця плита, як і схожі з нею за стилем, були мовчазними свідками багатьох подій, зокрема релігійних воєн, які до кінця XVI ст. розкололи Королівство Франція. Проте попри релігійні війни ливарне виробництво Перигору прогресувало. Королі Франції надали ряд привілеїв ливарним цехам регіону у XVI ст. Золотий вік чавунного лиття припадає на період Людовика XIV, коли кузні Перигора

забезпечували королівський флот сотнями чавунних гармат (Verneilh, 1877, SER6, T.4, с. 545-553).

П'ятикутна плита. Кінець XV – початок XVI ст. Південь Франції

Плита була знайдена на півдні Франції, точне її походження невідоме. Ширина 98. Висота 93,5 см. Глибина від 4 до 5 см (нерівність лиття). Вага 190 кг. (Особистий архів автора).

Французький ренесансний орнаментальний стиль XVI ст. Камінна плита із монстраційним⁶ медальйоном із зображенням невизначеного герба – великим флер-де-ліс у формі орнаментального картуша. Плита має п'ятикутну форму в готичному стилі, яка нагадує сідло коня. П'ятикутна модель чавунних плит походить з готики і є однією з найдавніших французьких моделей. Плита була відлита з матриці, вирізаної з дерева. На фото можна помітити вертикальні смуги. Дерев'яна матриця складалася з трьох збитих дощок (на чавунних плитах часто можна побачити сліди смуг від вертикальних чи горизонтальних дощок).

Такі п'ятикутні моделі були поширеними у колишніх графствах Ангулем, Ла Марш та Сентонж (l'Angoumois, la Marche, de Saintonge) на півночі герцогства Аквітанія західної Франції, а також в історичних областях Наварри й Беарна, Руссільйона і Лангедока на півдні, а також в герцогстві Лотарингія. Камінна плита представлена характерними атрибутами «королівського

⁶ Монстраційний – від слова «монстрація», у Католицькій церкві різновид дароносиці, позалітургійного шанування святих дарів

стану» людини. Ми бачимо велику геральдичну лілію в медальйоні, яку підтримує пара левів з високим рельєфом. З усіх геральдичних фігур тваринного світу леви були найпоширенішим предметом зображень. Нормальним було положення на гербі, коли леви стоять на задніх кінцівках, на відміну від леопарда, якого на гербах зображають крокуючого горизонтально. Вважається, що лев символізує головні чесноти шляхетності, якими є мужність, влада, велич, благородство і щедрість. Крім цього у всіх традиціях лев асоціюється з королівською владою. Вертикальне зображення левів у геральдиці виражає його гідність та вищість, тому що тільки людина є прямостоячою твариною, або ж, як висловлювався Арістотель, «твариною політичною». На відміну від геральдичного леопарда, лев завжди зображений в профіль та зазвичай дивиться у бік. На фаєрбеку ми бачимо невідомий герб із зображенням великої геральдичної лілії в медальйоні. Оздоблення герба на плиті за стилем нагадує геральдичну орнаментику панелей короля Франциска I у палаці Фонтенбло, на яких зображення Франциска I є у вигляді геральдичного символу – саламандри (Racinet, Dupont-Auberville, 2023, с. 477-479).

Висновки. Отже, камінні чавунні плити кінця XV – початку XVI ст., що походять з Королівства Франція, відображають високий рівень технічної майстерності того часу. Їх виготовлення вимагало не лише знань з чавуноливарного виробництва, але й вміння обробки дерева для створення дерев'яних матриць. Різноманітні орнаменти, геральдичні символи та сцени з життя того часу свідчать про культурні та художні тенденції епохи. Важливо, що камінні плити виконували не лише практичну функцію, а й з часом перетворились на об'єкти мистецтва. Завдяки високій тепловіддачі чавуну, такі плити допомагали в опаленні домівок, а також підтримували задню стінку каміна від руйнувань, яких вона зазнавала під впливом високих температур. Значна вага забезпечувала довготривалу теплову реакцію, що робило їх популярними у побуті та помістях дворянства того часу. Камінні чавунні плити – фаєрбеки, є унікальним прикладом синтезу мистецтва та технології того часу, які зберігаються як цінні артефакти історії та культури.

Перспективи подальших досліджень пов'язуються із можливим вивченням взаємовпливів між кліматичними змінами та

розвитком технологій, пов'язаних із повсякденням та підвищенням комфортності життя, перш за все, представників заможних верств західноєвропейського суспільства Нового часу.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

- Дейвіс, Н.** (2008). Європа. Історія. Київ: Основи. 1463 с.
- Стенгоуп, Ф., граф Честерфілд.** (2022). Листи до сина. Львів: Апріорі. 258с.
- Camenisch, C., Keller, K., Salvisberg, M., Amann, B., Bauch, M.** (2016). The early Spörer Minimum – a periode of extraordinary climate and socio-economic changes in Western and Central Europe / *Climate of the Past Discussions*, p. 2107-2126.
- Carpentier, H.** (1912). *Plaques de cheminées*. T.1. Paris. 474 p.
- de Verneilh, J.** (1877). *Les anciennes forges du Périgord et du / Revue des sociétés savantes des départements. Sixième série. Tome IV. Année 1876. – 2 semestre.* Paris: Impimerie nationale, p. 537-560.
- Garnier, E.** (2010). *Les Dérangements du Temps. 500 ans de chaud et de froid en Europe.* Plon. 244 p.
- Havard, H.** (1887-1890). *Dictionnaire de l'Ameublement et de la Décoration. Depuis le XIII siècle jusqu'à nos jours.* T.1. A-C. Paris: Maison Quantin.
- Lartigaut, J.** (1978). *Les Campagnes du Quercy après la querre de Cent ans: vers 1440 – vers 1500. Annales du Midi.* pp. 214-217.
- Le Roy Ladurie, E.** (1969). *Les paysans de Languedoc.* Paris: Flammarion. 383 p.
- Moriceau, J-M.** (2023). *La Mémoire des Croquants. Chroniques de la France des campagnes 1435-1652.* Paris: Texto. 864 p.
- Mousnier, M.** (2000). *L'artisan au village. Dans l'Europe médiévale et moderne / Matthieu Arnoux. Fer dans un village médiéval (11e – 15e siècles).* Toulouse: Flaran, p.187-202.
- Mousnier, M.** (2000). *L'artisan au village. Dans l'Europe médiévale et moderne / Marie-Christine Bailly-Maître. Forges villageoises, forges minières : étude comparée.* Toulouse: Flaran, p. 203-218.
- Mousnier, M.** (2000). *L'artisan au village. Dans l'Europe médiévale et moderne / Catherine Verna. Forgerons de village: quelques témoignages béarnais des XIVE et XVe siecles.* Toulouse: Flaran, p. 219-238.

Peyronnet, E. (1958). Les anciennes forges du Périgord. Bordeaux: Delmas. 366 p.

Pfister, C. (1999). Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen (1496–1995). Bern – Stuttgart – Wien: Verlag Paul Haupt. 304 p.

Pfister, C., Wanner, H. (2021). Climate and Society in Europe – the Last Thousand Years. Printed in Austria. 1st edition: Haupt Verlag. 397 p.

Racinet, A., DuPont-Auberville, A. (2023). The World of Ornament (Complete coloured reprint of: l'Ornement polychrome (1869-1888) / l'Ornement des tissus (1877). Introduction by David Batterbam. Köln: Taschen. 528 p.

Zimmermann, R., Günther, K. (1982). Metallurgie und Werkstofftechnik. Ein Wissensspeicher. Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Grundstoffindustrie, 1977. 381 p.

References

Deivis, N. (2008). Yevropa. Istoriiia. Kyiv: Osnovy, p. 1478. [in Ukrainian].

Stenhoup, F., hraf Chesterfild. (2022). Lysty do syna. Lviv: Apriori. 248 p. [in Ukrainian].

Camenisch, C., Keller, K., Salvisberg, M., Amann, B., Bauch, M. (2016). The early Spörer Minimum – a periode of extraordinary climate and socio-economic changes in Western and Central Europe / Climate of the Past Discussions, p. 2107-2126.

Carpentier, H. (1912). Plaques de cheminées. T.1. Paris. 474 p. [in French]

de Verneilh, J. (1877). Les anciennes forges du Périgord et du / Revue des sociétés savantes des départements. Sixième série. Tome IV. Année 1876. – 2 semestre. Paris: Impimerie nationale, p. 537-560. [in French]

Garnier, E. (2010). Les Dérangements du Temps. 500 ans de chaud et de froid en Europe. Plon. 244 p. [in French]

Havard, H. (1887-1890). Dictionnaire de l'Ameublement et de la Décoration. Depuis le XIII siècle jusqu'à nos jours. T.1. A-C. Paris: Maison Quantin. [in French]

Lartigaut, J. (1978). Les Campagnes du Quercy après la guerre de Cent ans: vers 1440 – vers 1500. *Annales du Midi*. pp. 214-217. [in French]

Le Roy Ladurie, E. (1969). Les paysans de Languedoc. Paris: Flammarion. 383 p. [in French]

Moriceau, J-M. (2023). La Mémoire des Croquants. Chroniques de la France des campagnes 1435-1652. Paris: Texto. 864 p. [in French]

Mousnier, M. (2000). L'artisan au village. Dans l'Europe médiévale et moderne / Matthieu Arnoux. Fer dans un village médiéval (11e – 15e siècles). Toulouse: Flaran, p.187-202. [in French]

Mousnier, M. (2000). L'artisan au village. Dans l'Europe médiévale et moderne / Marie-Christine Bailly-Maître. Forges villageoises, forges minières : étude comparée. Toulouse: Flaran, p. 203-218. [in French]

Mousnier, M. (2000). L'artisan au village. Dans l'Europe médiévale et moderne / Catherine Verna. Forgerons de village: quelques témoignages béarnais des XIVe et XVe siècles. Toulouse: Flaran. p. 219-238. [in French]

Peyronnet, E. (1958). Les anciennes forges du Périgord. Bordeaux: Delmas. 366 p. [in French]

Pfister, C. (1999). Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen (1496–1995). Bern – Stuttgart – Wien: Verlag Paul Haupt. 304 p. [in French]

Pfister, C., Wanner, H. (2021). Climate and Society in Europe – the Last Thousand Years. Printed in Austria. 1st edition: Haupt Verlag. 397 p. [in English]

Racinet, A., DuPont-Auberville, A. (2023). The World of Ornament (Complete coloured reprint of: l'Ornement polychrome (1869-1888). l'Ornement des tissus (1877). Introduction by David Batterbam. Köln: Taschen. 528 p. [in English]

Zimmermann, R., Günther, K. (1982). Metallurgie und Werkstofftechnik. Ein Wissensspeicher. Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Grundstoffindustrie, 1977. 381 p.

Batenko T. CAST IRON FIREPLACE STOVES FROM THE KINGDOM OF FRANCE IN THE LATE 15TH AND EARLY 16TH CENTURIES: CLIMATIC, ECONOMIC AND CULTURAL CONTEXTS

Abstract

The purpose of the article is to study and describe fireplace cast-iron slabs of the end of the 15th – beginning of the 16th centuries, originating from the Kingdom of France: to determine the style, technical aspects of production, as well as the cultural and historical contexts that influenced the development and distribution of fireplace stoves. ***Methodology.*** During the preparation of the article, the basic principles of historical and cultural knowledge were used. In particular, the author uses epigraphy to decode and interpret inscriptions and symbols on firebacks, structural analysis to determine the physical characteristics of the plate, contextual analysis, mapping and dating. ***Scientific novelty.*** The work is devoted to the study and description of a number of fireplace slabs that were made at the end of the 15th – beginning of the 16th centuries in the Kingdom of France. These hearthstones are unique, as they are not included in any currently known catalog of French heraldic hearthstones. In particular, the places of their probable manufacture were investigated, the socio-economic context of the region of origin was described, and the climatic

conditions that became one of the reasons for the appearance of firebacks in various regions of Western Europe during the Late Middle Ages were described. **Conclusions.** Conclusions. The appearance of the first cast iron plates coincided with the period at the end of the Late Middle Ages, when the «Sperer minimum» – a cold period in Europe, caused by explosive volcanism and a decrease in solar radiation. Today, cast-iron fireplace slabs can serve as one of the proxy sources, i.e., indirect sources, and evidence of climate changes in the Late Middle Ages and Early Modern times. Based on the studies of firebacks, it is possible to follow the stages of the development of the iron ore industry and how the appearance and decoration of firebacks changed as they became increasingly used in the homes of the nobility and farmers, and also as in abbeys in Western Europe.

Key words: «Little Ice Age», France, fireback, fireplace stoves.

Batenko T. ŻELIWNE PIECE KOMINKOWE Z KRÓLESTWA FRANCJI POD KONIEC XV I NA POCZĄTKU XVI WIEKU: KONTEKSTY KLIMATYCZNE, EKONOMICZNE I KULTUROWE

Streszczenie

Celem artykułu jest zbadanie i opisanie żeliwnych płyt kominkowych z końca XV – początku XVI wieku, pochodzących z Królestwa Francji: określenie stylu, technicznych aspektów produkcji, a także kontekstów kulturowych i historycznych, które miały wpływ na rozwój i dystrybucję pieców kominkowych. **Metodologia.** Przygotowując artykuł wykorzystano podstawowe zasady wiedzy historyczno-kulturowej. W szczególności autor wykorzystuje epigrafie do rozszyfrowania i interpretacji napisów i symboli na paleniskach, analizę kontekstową, mapowanie i datowanie. **Nowość naukowa.** Praca poświęcona jest badaniu i opisowi szeregu płyt kominkowych, które powstały na przełomie XV i XVI wieku. w Królestwie Francji. Te kamienie paleniskowe są wyjątkowe, gdyż nie figurują w żadnym obecnie znanym katalogu francuskich kamieni heraldycznych. W szczególności zbadano miejsca ich prawdopodobnego wytwarzania, opisano kontekst społeczno-gospodarczy regionu pochodzenia, a także warunki klimatyczne, które stały się jedną z przyczyn pojawienia się płomieni ogniowych w różnych regionach Europy Zachodniej w okresie późnego średniowiecza. Opisano także warunki klimatyczne, które stały się jedną z przyczyn pojawiania się pożarów w różnych regionach Europy Zachodniej w okresie późnego średniowiecza. **Wnioski.** Pojawienie się pierwszych płyt żeliwnych zbiegło się z okresem schyłku późnego średniowiecza, kiedy to «minimum Sperera» – zimny okres w Europie, spowodowany wybuchową wulkanizacją i spadkiem promieniowania słonecznego. Dziś żeliwne płyty kominkowe mogą służyć jako jedno ze źródeł

zastępczych, czyli źródeł pośrednich i dowodów zmian klimatycznych w okresie późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności. Na podstawie badań płyty kominkowe można prześledzić etapy rozwoju przemysłu rud żelaza oraz to, jak zmieniał się wygląd i dekoracja płyty kominkowe w miarę ich coraz szerszego stosowania w domach szlachty i rolników, a także w opactwach w Europie Zachodniej.

Słowa kluczowe: «Mała Epoka Lodowcowa», Francja, ogień ogniowy, piece kominkowe.

Статтю надіслано до редколегії 15.01.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.